

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Nederlandse juridische oriëntalistiek in een nieuw jasje

[Bespreking van: I.D.A. Sportel (2014) 'Maybe I'm still his wife' : transnational divorce in Dutch-Moroccan and Dutch-Egyptian families; F. Kulk (2013) Laverend langs grenzen : transnationale gezinnen en Nederlands en islamitisch familie- en nationaliteitsrecht]

Voorhoeve, M.

DOI

[10.5553/RdW/138064242015036002009](https://doi.org/10.5553/RdW/138064242015036002009)

Publication date

2015

Document Version

Final published version

Published in

Recht der Werkelijkheid

License

Other

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Voorhoeve, M. (2015). Nederlandse juridische oriëntalistiek in een nieuw jasje: [Bespreking van: I.D.A. Sportel (2014) 'Maybe I'm still his wife' : transnational divorce in Dutch-Moroccan and Dutch-Egyptian families; F. Kulk (2013) Laverend langs grenzen : transnationale gezinnen en Nederlands en islamitisch familie- en nationaliteitsrecht]. *Recht der Werkelijkheid*, 36(2), 88-97. <https://doi.org/10.5553/RdW/138064242015036002009>

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (<https://dare.uva.nl>)

Nederlandse juridische oriëntalistiek in een nieuw jasje

Maaïke Voorhoeve

Bespreking van: Iris Sportel, 'Maybe I'm still his wife'. Transnational Divorce in Dutch-Moroccan and Dutch-Egyptian Families, 259 pagina's (nog niet gepubliceerd).

Friso Kulk, Laverend langs grenzen. Transnationale gezinnen en Nederlands en islamitisch familie- en nationaliteitsrecht, Oisterwijk: Wolf Legal Publishers 2013, ISBN: 978-94-6240-033-7, 322 pagina's.

De proefschriften van Iris Sportel en Friso Kulk zijn onderdeel van het vidi-project *Transnational families between Dutch and Islamic law* (2008-2014), dat onderzoekt hoe justitiabelen omgaan met het recht in Nederland, Marokko en Egypte op het gebied van familiebetrekkingen. Bij dit onderzoeksproject, geleid door Betty de Hart aan de Universiteit Nijmegen, waren ook Jessica Carlisle (postdoc), Ashley Terlouw, Léon Buskens en Willy Janssen (promotores) betrokken. De twee proefschriften kunnen gesitueerd worden tussen familierecht, migratierecht, nationaliteitsrecht en internationaal privaatrecht enerzijds en de rechtssociologie en -antropologie anderzijds. Omdat het recht in Noord Afrika een belangrijke rol speelt in de proefschriften, zijn ze eveneens ingebed in de rechtsantropologische studie van de Oriënt, ook wel juridische oriëntalistiek genoemd. Deze subdiscipline is heden ten dage zeer populair, met name waar zij zich op 'vrouwenrechten' concentreert (zoals studies op het gebied van het familierecht expliciet of impliciet dikwijls doen), maar daarnaast krijgt zij veel kritiek te verduren. In deze bijdrage zal ik de proefschriften van Kulk en Sportel in het licht van de (Nederlandse) juridische oriëntalistiek en de kritiek daarop bespreken.

Juridische oriëntalistiek

Als we de term oriëntalisme in haar neutrale vorm begrijpen, dan duidt hij eenvoudigweg de studie van de Oriënt aan. Het Nederlandse oriëntalisme wordt van oudsher gekenmerkt door talrijke studies van voormalig Nederlands Indië, en vaderlandse geleerden als Reland, Van Vollenhoven en Snouck Hurgronje bezorgden de Nederlandse oriëntalistiek wereldfaam. De koloniale achtergrond van de Nederlandse oriëntalistiek is van invloed geweest op haar interessegebied: Nederlandse studies van de Oriënt zijn van oudsher sterk georiënteerd (!) op juridische kwesties, ook wel 'juridisch oriëntalisme' genaamd. Over deze kolonialistische en pragmatische kant van de oriëntalistiek schrijven Buskens en Dupret: 'vanaf het begin zijn kennis en macht sterk met elkaar verweven geweest', want: 'om zich van hun macht te verzekeren en de sociale orde te handhaven, hadden de Euro-

pese overheden [waaronder Nederland] er baat bij om kennis te vergaren over het lokale recht'.¹

Vandaag de dag wordt de Nederlandse studie van de Oriënt niet langer gedomineerd door het recht noch door de studie van voormalig Nederlands Indië. Niettemin blijft het recht een belangrijke rol spelen in onze oriëntalistiek. Deze belangstelling voor recht waar het de studie van de 'moslimwereld' (de geografische aanduiding heeft plaatsgemaakt voor een religieuze) betreft, valt onder andere waar te nemen op institutioneel niveau: Nederland heeft een relatief groot aantal academische instellingen dat gespecialiseerd is in de juridische oriëntalistiek. Voorbeelden zijn het Van Vollenhoven Instituut for Law, Governance and Development van de Universiteit Leiden; de Vereniging voor de bestudering van het recht van de Islam en het Midden-Oosten (RIMO-vereniging); en de bijzondere leerstoel Islamitisch recht aan de Universiteit van Amsterdam.² De afdeling privaatrecht aan de Universiteit Maastricht doet eveneens veel onderzoek op het snijvlak van recht en islam, en de jaarlijkse RIF-meeting (Researchers in Islamic Family law) brengt promovendi en onderzoekers samen die geïnteresseerd zijn in kwesties van familierecht en islam.

Ook onze overheid is, vooral met de groeiende politieke invloed van Geert Wilders, sterk in 'moslims' (de geografische aanduiding heeft ook hier plaatsgemaakt voor een religieuze) in Nederland en de relatie met juridische kwesties geïnteresseerd: in het afgelopen decennium heeft onze overheid 5 studies op het gebied van recht en 'moslims' in Nederland gecommanditeerd.³ Dezelfde interesse is terug te zien in het financieringsbeleid van NWO, dat sinds 2006 9 onderzoeksprojecten heeft gefinancierd aangaande de moslimwereld en recht.⁴ Maar onderzoekers hebben ook geld uit andere potjes (de derde geldstroom) bemachtigd:

1 Buskens & Dupret 2014, p. 72.

2 Deze leerstoel bestaat niet meer sinds hoogleraar Ruud Peters in 2010 met emeritaat ging.

3 Martijn de Koning en Edien Bartels, *Over het huwelijk gesproken. Partnerkeuze en gedwongen huwelijken onder Marokkaanse, Turkse en Hindoestaanse Nederlanders*, Den Haag: Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken, 2005; J. Van der Leun en A. Leupen, *Informeel huwelijken in Nederland. Een exploratieve studie*, Universiteit Leiden/WODC, 2009; K. Boele-Woelki, I. Curry-Summer en W. Schrama, *De juridische status van polygame huwelijken in Nederland*, Universiteit Utrecht/WODC, 2009; E. Ratia en A. Walter, *International exploration on forced marriages*, 2009; L.G.G. Bakker e.a., *Sharia in Nederland. Een studie naar islamitische advisering en grschillenbeslechting bij moslims in Nederland*, Radboud Universiteit Nijmegen/WODC, 2010.

4 *Muslim cultural politics. family dynamics and gender* (NWO Culturele dynamiek programma, Annelies Moors); *Transformations in Iraqi family law: public debates and everyday practices* (NWO/WOTRO, Annelies Moors en Nahda Shehada, ISIM, 2006); *After the enactment of the 2004 Moroccan family law: public debates, legal practices and women's strategies* (ISIM, 2006-2010, Annelies Moors en Jessica Carlisle); *Transnational families between Dutch and Islamic law* (vidi, Radboud Universiteit Nijmegen, Betty de Hart, 2008-2014); *Islamic law in practice* (Rubicon, Universiteit Leiden, Nadia Sonneveld, 2009-2010); *Sharia in revolution: a longitudinal and comparative approach to the role of Islamic law in Egypt* (veni, Radboud Universiteit Nijmegen, Nadia Sonneveld); *Marital captivity: bridging the gap between religion and law* (vidi, Universiteit Maastricht, 2013-2017, Susan Rutten); *Making Islam work in the Netherlands. Islamic authority and Islamic law in the Netherlands among ordinary Muslims: recent trends and developments* (vidi, Vrije Universiteit, 2013-2018, Thijl Sunier); *Supporting primary justice in insecure contexts, South Sudan and Afghanistan* (Applied research fund NWO/WOTRO, VVI, 2014-2016).

Maaïke Voorhoeve

fondsen en instanties in binnen- en buitenland zoals de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid en de European Research Council financierden zeven onderzoeksprojecten op het gebied van moslims en recht die werden/worden uitgevoerd aan een Nederlandse universiteit.⁵ Ook is er binnen bestaande structuren (d.w.z. onderzoekers met een aanstelling aan een universiteit wier onderzoek uit de eerste geldstroom wordt betaald) ruimte voor het uitvoeren van onderzoek op dit terrein.⁶ Daarnaast zijn er sinds 1993 niet minder dan vijftien proefschriften over recht en de moslimwereld dan wel moslims in Nederland geschreven.⁷

Als we deze studies onder de loep nemen, kunnen we vier thema's onderscheiden: moslims in Nederland en hun recht,⁸ familierecht in een moslimland,⁹ *law and*

- 5 *Problematising Muslim Marriages: Ambiguities and Contestations* (Annelies Moors/UvA, gefinancierd door ERC, 2015), *Sharia en nationaal recht in twaalf moslimlanden. Rechtssystemen van twaalf moslimlanden tussen traditie, politiek en rechtsstaat* (Van Vollenhoven Instituut i.o.v. de WRR, 2006); *Access to Justice and Institutional Development in Libya* (Van Vollenhoven Instituut i.o.v. het The Hague Institute for Global Justice, 2013); *Access to Justice in Indonesia* (Van Vollenhoven Instituut, UNDP, World Bank, Indonesian National Development Agency); *The Role of Customary Legal Systems in the Legal Empowerment of the Poor* (Van Vollenhoven Instituut, Bill and Melinda Gates Foundation), *Building Blocks for the Rule of Law Project* (Van Vollenhoven Instituut, Universiteit Groningen, Universitas Indonesia); *The Practice of Family Law in Israel and Palestine* (Nahda Shehada, Swiss National Fund, 2009-2014, project uitgevoerd aan de ISS/Erasmus Universiteit).
- 6 Dit was m.n. het geval binnen ISIM, de institutionalisering van de Nederlandse interesse voor de Oriënt, een instituut dat helaas niet meer bestaat. Bijvoorbeeld het project *Social construction of Shari'a in contemporary Islam* (Annelies Moors en Mohammed Khalid Masud). Ook onderzoekers als Adriaan Bedner (VVI), Susan Rutten (Universiteit Maastricht), en Annelies Moors (UvA) nemen ruimte binnen hun aanstelling aan de universiteit om onderzoek uit te voeren op het snijvlak van islam en recht.
- 7 Maurits Berger, *Sharia and Public Policy in Egyptian Family Law* (Universiteit van Amsterdam, 2005); Léon Buskens, *Islamitisch recht en familiebetrekkingen in Marokko* (Universiteit Leiden, 1993); Kaiser Chaudary, *Pakistani Marriages and the Private International Laws of Germany and England* (Universiteit Maastricht, 2014); Esther van Eijk, *Family Law in Syria, A plurality of laws, norms, and legal practices* (Universiteit Leiden, 2013); Stijn van Huis, *Access to Justice for Women in Divorce Cases in Indonesia: Islamic Court Reasoning under Global, National and Local Influences* (Universiteit Leiden, nog niet afgerond); Tanya Husain-Sheikh, *Kadi justice in Pakistan: the application of the law in the High Court of Karachi, Pakistan* (ISIM, 2006); Leila Jordens-Cotran, *Nieuw Marokkaans familierecht en Nederlands IPR* (Universiteit van Amsterdam, 2007); Pauline Kruiniger, *Repudiation or recognition of Islamic divorces in Europe* (Universiteit Maastricht, 2014); Euis Nur-laelawati, *Modernization, Tradition and Modernity. The Kompilasi Hukum Islam and Legal Practice in Indonesian Religious Courts* (Universiteit Utrecht, 2007); Susan Rutten, *Erven naar Marokkaans recht. Aspecten van Nederlands internationaal privaatrecht bij de toepasselijkheid van Marokkaans erfrecht* (Universiteit Maastricht, 1997); Nahda Shehada, *The politics of family law reform and everyday life in Gaza* (ISS, 2005); Nadia Sonneveld, *Khul' divorce in Egypt. Public debates, judicial practices, and everyday life* (Universiteit van Amsterdam, 2009); Maaïke Voorhoeve, *Judges in a web of normative orders. Judicial practices in the field of divorce at the Court of First Instance Tunis 2008-2009* (Universiteit van Amsterdam, 2011); Gunnar Weimann, *Islamic Criminal Law in Northern Nigeria. Politics, Religion, Judicial Practice* (Universiteit van Amsterdam, 2010); Laila al-Zwaini, *The rule of sharia in a state of tribes. Understanding Islamic legal pluralism and criminal justice in Yemen* (Universiteit Leiden, nog niet afgerond).
- 8 O.a. René de Groot, Frans van der Velden, Pauline Kruiniger, Leila Jordens-Cotran
- 9 O.a. Esther van Eijk, Nadia Sonneveld, Stijn van Huis, Annelies Moors, Adriaan Bedner, Jessica Carlisle, Nahda Shehada en ik zelf.

development studies,¹⁰ en klassiek of pre-modern islamitisch recht.¹¹ De eerste twee houden zich uitsluitend bezig met familierecht, en de derde en vierde gedeeltelijk.¹² Deze relatief grote vertegenwoordiging van het familierecht past in een wereldwijde ontwikkeling in de oriëntalistiek sinds de jaren zeventig van de vorige eeuw in de vorm van een groeiende interesse voor gender/vrouwenrechten.¹³ Bovendien is het door de toenemende invloed van het neo-liberalisme in de Nederlandse academische wereld noodzakelijk geworden voor onderzoekers om hun onderzoek te verkopen, en: *gender sells*. Deze interesse voor gender in de sociale wetenschappen in het algemeen en de oriëntalistiek in het bijzonder hangt mogelijk eveneens samen met de zogenaamde *gendrification* van de wetenschap in het algemeen en het oriëntalisme in het bijzonder, al zijn er ook andere verklaringen (zie hieronder).¹⁴

Kritiek op de juridische oriëntalistiek

In de literatuur hebben de termen oriëntalisme en juridisch oriëntalisme een negatieve connotatie gekregen. Ook de focus op gender in de oriëntalistiek is in de afgelopen jaren meer en meer onder vuur komen te liggen.

De negatieve bijmaak van de term oriëntalisme dateert uit 1978, toen Edward Said zijn boek dat deze term als titel droeg, publiceerde. Onder de nieuwe generatie academici die de Oriënt bestuderen, zijn er weinigen die zich nog openlijk oriëntalist durven te noemen; *Middle Eastern Studies* is tegenwoordig de 'discipline'.¹⁵ Saïd nam het de 'westerse' (een controversiële aanduiding van Europa en de VS)¹⁶ oriëntalisten kwalijk dat zij de 'oriënt' (om dezelfde reden een problematische term) en haar inwoners neerzetten als de grote Ander, en die Ander karaktereigenschappen toebedeelden die tegengesteld waren aan de eigenschappen met positieve connotaties waar het Westen zich op kon laten voorstaan. Saïd schreef dat het westen een identiteit voor zichzelf heeft geconstrueerd door zich af te zetten tegen de Oriënt en de verschillen dik aan te zetten. Hij noemt in zijn relaas ook de studies van Snouck Hurgronje en hoewel Saïd de term niet gebruikt, gaat het hier om een kritiek op het juridisch oriëntalisme in bredere zin.¹⁷

10 O.a. Jan-Michiel Otto.

11 O.a. Ruud Peters en Harald Motzki.

12 Zie bijvoorbeeld het hoofdstuk van Suliman Ibrahim over polygamie in de publicatie van het Van Vollenhoven Instituut over *state building* in Libië (Ibrahim 2013).

13 Daniel Varisco writes: 'Since the 1980s, Gender has been one of the most studied aspects of Muslim societies. While some ethnographic case studies focus on a specific location, there are a number of general summaries of gender issues, with the issues of veiling and sexuality as specific concerns', Varisco 2011, p. 48.

14 Over de *gendrification* van de wetenschap ofwel de invloed van het toenemende aantal vrouwen in de wetenschap op het wetenschappelijk onderzoek, zie bijvoorbeeld het (inmiddels verouderde) boek van Christie Farnham (Farnham 1987).

15 Tussen aanhalingstekens omdat *Middle Eastern Studies* in feite academici van verschillende disciplines (m.n. de sociale en geesteswetenschappen) samenbrengt die één bepaalde regio bestuderen.

16 Shohat en Stam schrijven: 'Like its orientalizing counterpart the "East", the "West" is a fictional construct embroidered with myths and fantasies.' Bovendien, zo schrijven zij: 'In a geographical sense, the concept is relative' (Shohat & Stam 2014, p. 13).

17 Saïd 1978, p. 78.

Maaïke Voorhoeve

In haar boek *Laws and Societies in Global Contexts: Contemporary Approaches* legt Eve Darian-Smith uit wat in haar ogen het probleem is met juridisch oriëntalisme. De studies van de Oriënt die zich concentreren op het recht, presenteren volgens haar veelal de Oriënt (de ‘moslimwereld’ maar ook het ‘verre oosten’) als *lawless*, en oosterse tradities als ‘based on custom, ritual, and religion in contrast to the so-called rational and scientific legal systems of modern Western nations’.¹⁸ Dupret stelt met betrekking tot het juridisch oriëntalisme dat de focus op het islamitisch recht toont hoe bevooroordeeld onderzoekers zijn als het gaat om recht in de muslimwereld: hij bekritiseert de manier waarop onderzoekers zich blindstaren op de sharia, terwijl ze blind blijven voor de enorme invloed van westers recht en codificaties.¹⁹ En inderdaad, menige studie in de juridische oriëntalistiek kent een grote rol toe aan islam, sharia en gewoonterecht, termen die zich lijken op te dringen aan de onderzoeker zodra het om recht in de regio gaat. Ook de studie van gender en met name ‘vrouwenrechten’ geniet kritiek als het om de Oost gaat.²⁰ De beroemdste kritiek is geformuleerd door Lila Abu Lughod. Zij bekritiseert de focus op genderongelijkheid als het om de islam en muslimlanden gaat en stelt dat dit discours (althans in de VS) na 9/11 voortkwam uit een behoefte/noodzaak om de invasies in Irak en Afghanistan te rechtvaardigen.²¹ Meer recentelijk stelt Maya Mikdashi de vraag aan de orde waarom er juist op het moment van de Arabische opstanden zoveel aandacht is voor de ‘vrouwenkwestie’, die toch ook al problematisch was onder de (seculiere) autoritaire regimes. Zij stelt dat dit te maken heeft met de angst voor islamisten; een angst die volgens haar gebaseerd is op algemeen bekende aannames over islam (‘eng’) en secularisme (‘zaligmakend en progressief’).²² Klaarblijkelijk geïnspireerd door Edward Said (zie hierboven) betoogt Razack dat vrouwenlichamen van oudsher het object zijn op basis waarvan nationale verschillen worden geconstrueerd, en dat het redden van vrouwen van de excessen van hun samenlevingen westerse vrouwen als geëmancipeerd markeert.²³ En inderdaad, in de studies op het snijvlak van de Oriënt, gender en recht (veelal familierecht) lijken opnieuw bepaalde termen zich aan de academicus op te dringen, zoals ongelijkheid, islam, sharia, en patriarchale samenlevingen.

De proefschriften

De proefschriften van Iris Sportel en Friso Kulk passen in de traditie van juridisch oriëntalisme met een focus op gender, in de zin dat ze zich op het snijvlak bevinden van de bestudering van de Oriënt en het familierecht. Niettemin, en dat is de kern van deze boekbespreking, blijven beide studies ver van wat ik hiervoor als kritiekpunten heb genoemd, namelijk het afschilderen van de Oriënt als de grote

18 Darian-Smith 2013, p. 49.

19 Dupret 2005.

20 Voor een discussie over de term ‘vrouwenrechten’, zie Voorhoeve 2015.

21 Abu Lughod 2013.

22 Mikdashi 2012.

23 Razack 2007.

Ander; het recht in de Oriënt als significant anders en gereduceerd tot islamitisch en patriarchaal; en de (moslim of niet-moslim) vrouw als slachtoffer van het islamitisch recht en vooral van die bruid van een patriarchale moslimman.

Iris Sportel, 'Maybe I'm still his wife'. Transnational Divorce in Dutch-Moroccan and Dutch Egyptian Families

Het proefschrift van Iris Sportel onderzoekt hoe transnationale gezinnen tijdens hun echtscheiding omgaan met het recht. Het is gebaseerd op interviews met 26 voormalig echtgenoten in Nederland, Egypte en Marokko die onderdeel waren van hetzij een zogenaamd 'migratiehuwelijk' (tussen een 'tweede generatie'²⁴ migrant en een partner uit het land van herkomst) hetzij een gemengd huwelijk (vooral tussen een Nederlandse vrouw en een Egyptische of Marokkaanse man), wier huwelijkse leven zich hetzij in Nederland, hetzij in Egypte of Marokko heeft afgespeeld. Dit empirische materiaal is geanalyseerd met gebruik van sociologische literatuur die veelal betrekking heeft op de westerse wereld.

Het boek bestaat uit negen hoofdstukken, inclusief inleiding en conclusie. Hoofdstukken 2 en 3 behandelen achtergrondinformatie: hoofdstuk 2 beschrijft migratie tussen Nederland, Marokko en Egypte en migratiedebatten in Nederland, en hoofdstuk 3 onderzoekt de echtscheidingswetgeving in de drie landen. Hoofdstukken 4 t/m 8 vormen een analyse van het empirisch materiaal en behandelen de volgende thema's: de transnationale echtscheidingsprocedure (4), machtsverhoudingen in transnationale relaties (5), zorg voor de kinderen na echtscheiding (6), financiële aspecten van echtscheiding (7), en actoren en normen in de transnationale echtscheidingscontext (8).

Een van de centrale bevindingen van het boek is dat de verschillen tussen de drie rechtssystemen op het gebied van echtscheiding gering zijn, waardoor dit proefschrift zich direct afzet tegen het idee van de Oriënt als de grote Ander. Daar waar er echter wél verschil is, onderzoekt de studie welke strategie justitiabelen kiezen om de voor hen best mogelijke uitkomst te verzekeren, en welke factoren de keuze voor een bepaalde strategie beïnvloeden. Het boek besteedt hierbij aandacht aan de factoren macht binnen het huwelijk; de beleving van recht; en instanties en netwerken van vrienden en familie. Met name de hoofdstukken *Marital power and the law*, *Taking care of the children*, en *Financial aspects of divorce* vond ik erg interessant, omdat er op een inzichtgevende manier gebruik wordt gemaakt van zowel empirische data als secundaire literatuur, al blijft de auteur soms erg dicht bij haar materiaal en is zij zodanig secuur dat zij al haar bevindingen wil noemen, ook als het belang ervan niet direct duidelijk is voor de lezer.

Vanuit de kritiek op het huidige juridisch oriëntalisme zijn twee aspecten van dit onderzoek uitermate interessant, namelijk haar behandeling van het recht en van gender. In plaats van het Marokkaanse en Egyptische recht af te schilderen als intrinsiek anders dan Nederlands echtscheidingsrecht, laat Sportel in hoofdstuk 2 zien dat op het niveau van de 'genderedness' van het recht, de drie rechtssyste-

24 Ik wil hier graag opmerken dat voor onze Britse en Franse burens het Nederlandse gebruik van de term tweede en derde generatie aanstootgevend is. Het gaat hier immers in de eerste plaats om Nederlanders en veel Nederlanders zijn zoveelste generatie migrant.

men niet sterk van elkaar verschillen: zowel het Marokkaanse en het Egyptische als het Nederlandse familierecht gaan uit van een op sekse gebaseerde taakverdeling tussen echtgenoten (de man als kostwinner versus de vrouw als degene die het huishouden en de zorgtaken op zich neemt). Ook relativeert Iris het belang van het familierecht, dat in veel andere studies, in verband met de focus op gender, zo op de voorgrond wordt geplaatst: in de door haar onderzochte casus werden veel belangrijke zaken onderling geregeld zonder gebruikmaking van familie-rechtelijke juridische procedures, en andere materiële rechtsgebieden, met name het migratierecht, waren vaak van veel groter belang voor de respondenten. Ook ongeschreven normen ten aanzien van goed ouderschap, noties van rechtvaardigheid, en normen die leven in de zogenaamde *transnational legal space*, dat wil zeggen de niet-juridische normen die werden geproduceerd door instellingen en sociale netwerken, bleken een belangrijke rol te spelen. Het woord 'islam' als normatief systeem wordt in de studie slechts één keer genoemd, namelijk in een interview over de financiële consequenties van echtscheiding waarin het nota bene een Nederlandse vrouw is zonder islamitische achtergrond, gescheiden van een Marokkaanse man, die zegt dat het in de islam absoluut niet is toegestaan dat de man de vrouw om geld vraagt. Hier is het dus een niet-moslimvrouw die de zogenaamde vrouwvriendelijke kant van de islam benadrukt.

Een tweede aspect van dit onderzoek dat in het licht van de kritiek op (juridisch) oriëntalisme interessant is, betreft Iris' succesvolle poging om algemene aannames over de 'moslimman' als dader en de 'moslimvrouw' als slachtoffer niet klakkeloos te reproduceren. Ze gaat op een nederige manier om met haar data, met als resultaat een zeer genuanceerd beeld van man-vrouwverhoudingen in gemengde relaties. Deze nuance bereikt ze door verschillende wegen te bewandelen. Zo gebruikt Iris het concept van *intersectionality* om de categorie 'vrouw' te problematiseren. Herhaaldelijk benadrukt ze dat migratie, sociale klasse, maar ook nationaliteit machtsverhoudingen in een relatie kunnen beïnvloeden. Ook maakt Iris gebruik van Bourdieus begrip van sociaal kapitaal, om het fenomeen van de invloed van migratie op machtsposities en -verhoudingen aan te stippen, waarbij ze het ook heeft over de omkering van genderrollen in migratiehuwelijken. Voorts nuanceert Iris de categorie 'moslimman' of 'Marokkaan' en 'Egyptenaar' door via de mond van haar respondenten aandacht te besteden aan diversificatie naar regio (bijv. de Rif versus Rabat) en sociale klasse. Daarbij neemt Iris ook het alarmerende discours over *Bezness*, als zouden Arabische mannen met 'westerse' vrouwen trouwen om het geld en de verblijfsvergunning, onder een kritische loep.

Laverend langs grenzen. Transnationale gezinnen en Nederlands en islamitisch familie- en nationaliteitsrecht

Het proefschrift van Friso Kulk onderzoekt de positie van kinderen in transnationale huwelijken en hoe de leden van Nederlands-Egyptische en Nederlands-Marokkaanse gezinnen omgaan met deze drie rechtssystemen. Het is gebaseerd op interviews met 36 leden van transnationale gezinnen in Nederland, Egypte en Marokko waarvan ten minste één van de ouders was gemigreerd. De studie gaat expliciet *niet* over conflictsituaties in de context van echtscheiding; dat is het onderwerp van het boek van Jessica Carlisle (nog te verschijnen).

Het boek bestaat uit twaalf hoofdstukken inclusief inleiding en conclusie en beslaat twee delen. Deel 1 is het meer positiefrechtelijke gedeelte dat een consciëntieus overzicht van alle relevante regels en hun toepassing geeft. Dit deel, dat gebaseerd is op wetgeving, aanvullende juridische literatuur en 39 interviews met instanties, behandelt de volgende juridische figuren: huwelijk, afstamming, naamrecht, nationaliteit, gezag en erfrecht. Dit deel zou op zichzelf kunnen worden uitgegeven als een handboek voor transnationale stellen met een kinderwens en is als zodanig een aanvulling op het proefschrift van Leila Jordens Cotran over Marokkaans familierecht en Nederlands internationaal privaatrecht. Tegelijkertijd bevat ook dit deel een sociologische component, in de zin dat het empirisch materiaal behandelt over de strategieën van betrokkenen, zoals bekering tot de islam. Deel 2 is het sociologische gedeelte van het onderzoek dat beschrijft waaróm de geïnterviewden met de in deel 1 beschreven regels omgaan zoals zij dat doen. Het behandelt de volgende onderwerpen: besluitvorming ten aanzien van de kinderen (8); bronnen van informatie over het recht (9); percepties van het recht (10); en identiteit in de zin van de juridische band met een land als symbolische bevestiging van familiebanden in dat land.

Het uitgangspunt van dit boek is dat er wel degelijk grote verschillen zijn tussen Nederlands, Egyptisch en Marokkaans recht met betrekking tot afstamming. Dit komt doordat in Marokko en Egypte seks buiten het huwelijk in beginsel niet is toegestaan, waardoor kinderen die uit deze gemeenschap worden geboren niet wettig zijn, in tegenstelling tot de Nederlandse situatie. Dit uitgangspunt staat lijnrecht tegenover Iris' bevinding ten aanzien van het echtscheidingsrecht. Ook in dit proefschrift ligt het zwaartepunt bij de strategieën die justitiabelen kiezen om botsingen tussen rechtssystemen te voorkomen en de factoren die de keuze voor een bepaalde strategie beïnvloeden. Ook dit proefschrift besteedt veel aandacht aan de factoren machtsverhoudingen in relaties en de beleving van recht, maar anders dan het proefschrift van Sportel besteedt dit boek eveneens aandacht aan identiteit en symboliek als factoren die de keuze voor een bepaalde strategie beïnvloeden.

In het licht van de kritiek op juridisch oriëntalisme bevestigen Friso's bevindingen weliswaar een structureel verschil tussen het recht in Nederland en in de 'moslimlanden' in kwestie, toch relativeert hij het beeld van het 'moslimrecht' als één groot 'anders' blok: het Marokkaanse recht is namelijk weer heel anders dan het Egyptische recht waar het om afstamming buiten het huwelijk gaat. Daarnaast relativeert Friso's studie, net zoals die van Iris, het belang van het familierecht. Friso laat zien dat die verschillen in afstammingsrecht tussen de drie landen niet de enige reden zijn voor respondenten om een bepaalde strategie te kiezen: ook andere normatieve systemen dan de formele inspireerden respondenten om op een bepaalde manier om te gaan met het recht. Bovendien toont het hoofdstuk over identiteit dat eveneens symbolische en emotionele redenen in plaats van bureaucratische of normatieve ervoor zorgden dat respondenten op een bepaalde manier omgingen met het recht. Ook interessant aan Friso's boek is dat het juridische gedeelte toont hoe juridische problemen verre van beperkt zijn tot het familierecht, laat staan het islamitische afstammingsrecht.

Maaïke Voorhoeve

In het licht van de kritiek op de aandacht voor en de behandeling van de kwestie ‘gender’ in het oriëntalisme is dit proefschrift evenals het proefschrift van Sportel een verademing. Zo relativeert hij de categorie (machteloze moslim-)‘vrouw’ en stelt hij dat in het gezin mannen, vrouwen, ouderen en kinderen specifieke rollen hebben, hetgeen niet betekent dat vrouwen machteloos zijn maar dat hun macht gelegen is in hun relaties met andere familieleden en dat hun macht toeneemt op latere leeftijd, en dat vrouwen in het publieke leven macht en autoriteit kunnen hebben. Dat paragraaf 8.2 over de maatschappelijke context waarin beslissingen worden genomen begint met de zin ‘In de Egyptische en Marokkaanse maatschappij spelen patriarchale normen een belangrijke rol in de genderverhoudingen’, doet hier niet aan af. Deze zin valt in de context van dit gedegen en consciëntieuzer *bottom up* onderzoek buiten de toon doordat hij op ondoordachte wijze een algemene en discutabele aanname weerspiegelt, en moet mijns inziens als een onbelangrijke (maar niettemin onhandige) *slip of the tongue* worden opgevat.

Een nieuw juridisch oriëntalisme in Nederland?

De proefschriften van Friso en Iris tonen dat de aspecten waar het juridisch oriëntalisme op wordt afgerekend, namelijk dat het te veel gericht op de Oriënt als de Ander met een merkwaardig rechtssysteem dat gekarakteriseerd is door genderongelijkheid, absoluut niet alle juridische oriëntalistiek karakteriseren. De studies blijven ver van aannames over de vrouw als slachtoffer en de moslimman als bruuw, alsook van aannames over cultuur, islam, en patriarchale familieverbindingen. Dit is te danken aan een combinatie van factoren, waarbij de kwaliteiten van Iris Sportel en Friso Kulk als onderzoeker op de eerste plaats komen. Een tweede factor is mijns inziens het feit dat beide onderzoekers zich hebben ingezet om *werkelijk bottom-up* onderzoek te verrichten. In de RIF-meeting in 2011 wees Willy Janssen, de promotor van beide onderzoekers, erop dat het probleem van *bottom-up* onderzoek is dat onderzoekers veelal niet consequent zijn in het van onderop onderzoeken. De uitkomst van dit promotieonderzoek doet vermoeden dat Friso en Iris deze zorg zeer serieus hebben genomen. Een derde factor is de interdisciplinariteit van de betrokken onderzoekers: niet alleen bevinden beide projecten zich op het snijvlak van migratierecht, juridisch oriëntalisme en sociologie, ook de betrokken onderzoekers (promovendi én promotores) hebben een daadwerkelijk multidisciplinaire achtergrond: Iris is antropologe en Friso Arabist waarna hij een master heeft gedaan bij rechten. De begeleiding door en bijeenkomsten met Betty de Hart, Ashley Terlouw en Willy Janssen, waar ook Jessica Carlisle als post-doc in het project aan meedeed, zal het sterke multidisciplinaire karakter van de proefschriften ook zeker ten goede zijn gekomen. De vierde factor die heeft bijgedragen aan de kwaliteit van deze boeken, betreft de keuze voor en het gebruik van secundaire literatuur. Niet alleen heeft de selectie aanvullende literatuur (Komter, Silbey en Ewick, etc.) bijgedragen aan interessante analyses van de empirische gegevens, ook het feit dat Iris en Friso verder hebben gekeken dan literatuur over de ‘moslimwereld’, is origineel en mijns inziens erg belangrijk. Menige bibliografie van studies in de juridische oriëntalistiek is beperkt tot de ori-

entalistiek, met als resultaat dat literatuur die tot belangrijke inzichten had kunnen leiden gemist wordt vanuit de veronderstelling dat studies over bijvoorbeeld echtparen in Nederland over iets héél anders gaat.

Kortom, we hebben hier te maken met baanbrekend, eerlijk en gedegen rechtssociologisch onderzoek. Deze tekst is daarom niet alleen een hulde aan het onderzoeksproject van Betty de Hart, maar ook een uitdrukking van hoop dat dit project toekomstig onderzoek in de Nederlandse juridische oriëntalistiek moge beïnvloeden. Mij hebben deze boeken in elk geval enorm geïnspireerd.

Literatuur

- Abu Lughod, L., *Do Muslim Women Really Need Saving?* Cambridge, MA: Harvard University Press 2013.
- Buskens, L.P.H.M. & B. Dupret, 'L'invention du droit musulman. Génèse et diffusion du positivisme juridique', in: F. Pouillon & J.-C. Vatin (red), *Après l'orientalisme. L'orient crée par l'Orient*, Parijs: Karthala 2014, p. 71-92.
- Darian-Smith, E., *Laws and Societies in Global Contexts: Contemporary Approaches*, Cambridge: Cambridge University Press 2013.
- Dupret, B., 'The practice of judging. The Egyptian judiciary at work in a personal status case', in: M.Kh. Masud, R. Peters & D.S. Powers (red.), *Dispensing Justice in Muslim Courts: Qadis, Procedures and Judgments*, Leiden: Brill 2005, p. 143-168.
- Dupret, B. & M. Voorhoeve, 'Introduction', in: M. Voorhoeve (red.), *Family Law in Islam* London: I.B. Tauris 2012, pp. 1-10.
- Farnham, C. (red), *The Impact of Feminist Research in the Academy*, Bloomington, IN: Indiana University Press 1987.
- Ibrahim, S., 'Libya's Supreme Court and the position of sharia: perspective of constitutional and legal history', in: J.-M. Otto, J. Carlisle & S. Brahim, *Searching for Justice in Post-Gaddafi Libya*, Leiden: Van Vollenhoven Instituut 2013, p. 54-78.
- Jordens-Cotran, L., *Nieuw Marokkaans familierecht en Nederlands IPR*, Den Haag: Sdu Uitgevers 2007.
- Mikdashi, M., 'The uprisings will be gendered', *Jadaliyya*, 28 February 2012. <http://www.jadaliyya.com/pages/index/4506/the-uprisings-will-be-gendered>.
- Nader, L., 'Law and the theory of lack. The 2005 Rudolph B. Schlesinger lecture on international and comparative law', *Hastings international and comparative law review* 2004-28, p. 191-204.
- Razak, S.H., 'The "Sharia law debate" in Ontario: The modernity/pre-modernity distinction in legal efforts to protect women from culture', *Feminist Legal Studies* 2007-15(1), p. 3-32.
- Ruskula, T., 'Legal orientalism', *Michigan Law Review* 2002-101(1), p. 179-234.
- Said, E., *Orientalism*, New York: Vintage Books 1978.
- Shohat, E. & R. Stam, *Unthinking Eurocentrism*, London: Routledge 2014.
- Varisco, D.M., *Sociology and Anthropology: Oxford Bibliographies Online Research Guide*, Oxford: Oxford University Press 2011.
- Voorhoeve, M., "'Women's rights" in Tunisia and the democratic renegotiation of an authoritarian legacy', *Journal for New Middle Eastern Studies* 2015-5.